

# GROTTEN IN ONZE STREKEN: DEVOTIONELE PLAATSEN EN FOLLIES

Luc Devriese

**Casus: de 'beendergrot' - anno 1785 - in het park van de Gentse kliniek Maria-Middelares**

Grotten bij ons? Er zijn er heel wat. In België werden rond 2010 nog zo'n duizend 'Lourdesgrotten' geïnventariseerd<sup>1</sup>. Vanzelfsprekend zijn dat geen natuurlijke grotten. Die horen thuis in streken met heel andere bodems, sterk verschillend van de onze: in de kalksteenmassieven van de zogenaamde karstgebieden. Daar ontstaan ze door het oplossen van kalk in water dat insijpelt of wegstroomt. Denk maar aan de grotten van Han met de Lesse.

11

## Lourdesgrotten

We associëren het fenomeen grot bij ons in de eerste plaats met volksdevotie voor Maria, Onze-Lieve-Vrouw, de Moeder - Maagd, moeder van Jezus. Kunstmatige grotten werden in katholieke kringen een rage in de decennia die volgden op het ontstaan in de 19<sup>de</sup> eeuw van Lourdes in de Franse Pyreneeën als bedevaartsoord. Volgens de geloofstraditie verscheen Onze-Lieve-Vrouw er in 1858 aan een arm herderinnetje Bernadette Soubirous in de grot van Massabielle bij de stad Lourdes. In België, in het Nederlandse katholieke zuiden en in andere streken met Rooms-katholieke bevolking werden in de tweede helft van de 19<sup>de</sup> eeuw en in de eerste helft van de 20<sup>ste</sup> eeuw meerdere grote kopieën van de originele Lourdesgrot gebouwd, als bedevaartplaats ontwikkeld en gepromoot. De belangrijkste daarvan is Oostakker bij Gent (1873) in een kasteelpark. Het werd een bloeiend lokaal bedevaartsoord met

bijhorende imposante neogotische basiliek.

Maar ook in besloten hovingen werden dergelijke grotten en grotjes opgetrokken. Al deze Lourdesgrotten hadden een zeer herkenbare stereotype configuratie met beelden van een staande Onze-Lieve-Vrouw en knielende Bernadette. Ze blijven tot op heden vooral onderhouden in parken en parkjes van kloosters en katholieke instellingen. De talloze mini Lourdesgrotjes die tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw in privé tuinen en tuintjes te vinden waren, verdwenen echter.

### **Opvolgers van magische plaatsen uit een ver verleden**

Dat Maria uitgebeeld wordt in een grot, dat er daarvoor kunstmatige grotten aangelegd werden en dat er in de Lourdesbedevaartsoorden geneeskrachtig water getapt of geput wordt in de grotten, gaat terug op een werkelijk zeer oude traditie. Heel bekend zijn de grotten uit de Griekse en Helleense Oudheid, waar ze in verband gebracht werden met de 'bron' van het leven, met geheimzinnige magische krachten. De uitdrukking 'bron van leven' is niet gratis. Het orakel van Delphi is het meest beroemde voorbeeld<sup>2</sup>. Maar er waren er meer waar nimfen, watergeesten, het doen en laten van mensen konden beïnvloeden, waar heil gezocht werd en geofferd, en waar geneeskraft toegeschreven werd aan het water. Het werden niet zelden bedevaartsoorden. Deze traditie gaat nog verder terug. Dergelijke plaatsen zijn te vinden in het pre-Minoïsche Kreta (Eileithia bij Knossos, vanaf 3000 v.C.) en men neemt zelfs aan dat de heilige grotten van Lascaux (15.000 tot 10.000 jaar v.C.) in een dergelijke context thuishoren.

In sommige van deze voorchristelijke cultusplaatsen werden sporen gevonden van praktijken die nu nog bestaan: bijvoorbeeld ex-voto's in de vorm van een lichaamsdeel waarvoor men genezing wilde afsmecken. In tijden dat het leven extreem hard was en de geneeskunde nauwelijks iets voorstelde, beantwoordden dergelijke heilige en mogelijk heil en heling brengende plaatsen aan een werkelijk zeer grote menselijke behoefte.

De etymologie van het woord grot maakt een en ander duidelijk. Het is afgeleid van het Italiaanse *grotta*, dat zelf uit het Volkslatijnse *grupta* en het Latijnse *crypta* stamt. Dat laatste werd op zijn beurt ontleend aan het Griekse *kruptē* 'verborgen plaats', afgeleid van *kruptós* 'geheim, verborgen', met de woordstam van *krúptein* 'verbergen'. Het is

een term voor donker, duister, geheimzinnig. Het begrip cryptisch ligt er niet om. De woorden grot, krocht en crypte hebben dus dezelfde herkomst. En niet enkel de woorden zijn feitelijk gelijk. De crypten in de grote middeleeuwse kerken waren diep en duister en niet zelden voorzien van een put waaruit heling brengend water kon opgehaald worden. Met of zonder dat water waren dat de plaatsen waarin de pelgrims het dichtste bij hun doel kwamen. Het bezoek aan de crypte vormde steeds het hoogtepunt van hun reis.

Al in de Romeinse oudheid begon men kunstmatige grotten aan te leggen, of bestaande grotten op te tuigen om ze 'bigger than real' te laten schijnen. Beroemde grotten zijn die van Capri en Napels, die keizer Tiberius liet optuigen met beelden van mythologische figuren. Tal van natuurlijke grotten werden verchristelijkt en in het zuiden van het Vlaamse land promoveerden bronnetjes in hellingen tot plaatsen van verering van heiligen, wellicht opvolgers van watergeesten. Zo bijvoorbeeld in Dikkelvenne in de wijk De Rotse (!), waar in de achtste eeuw een heilige Kristina een voetafdruk zou nagelaten hebben waaruit water borrelde<sup>3</sup>. Nu nog produceert een bedrijfje er het mineraal water Christiana, echter zonder claims op genezende kracht. Elders in het vlakke Vlaamse land liet de bodemstructuur dergelijke fenomenen niet toe.

### **En ook ... opvolgers van 'follies' in parken**

Op het eerste gezicht minder voor de hand liggend en ver verwijderd van magische werelden of vrome Mariaverering, is het aspect 'folly' aan de Lourdesgrotten in onze hovingen. Deze bouwseltjes, soms waarlijk grote bouwsels, konden de vorm aannemen van een pseudo-antieke ruïne, een theatertje, een pseudo-kerk of niet zelden ook een (pseudo) rotsformatie, meestal met bijhorende grotholte. Ze waren, zoals de term folly (dwaasheid) suggereert, in de eerste plaats volkomen nutteloos, bizar, enkel dienend als divertissement voor rijke lui. Die konden er op mooie zomerdagen wegdromen, of wat dan ook. Dat aspect was trouwens al sterk aanwezig in de hierboven vermelde kunstmatige grotten uit de laat-antieke Romeinse wereld van Tiberius.

In West-Europa werden dergelijke follies vanaf de 16<sup>de</sup>-eeuw gebouwd. In de schilder- en in de graveerkunst van die tijd, tot ver in de romantiek, verschenen ze in alle mogelijke vormen en formaten als pittoreske onderdelen van fraaie landschappen en landschapjes. Eigenaars van

'hoven van plaisance', buitengoedjes, konden er zoveel inspiratie in vinden als ze maar wilden.

Blijkbaar werden follies vooral in Engeland populair, waar ze een bijna obligaat onderdeel vormden van de landschapsparken, een uiterst succesvolle en ook duurzame Engelse 'mode'. In de 19<sup>de</sup> eeuw waren er zelfs gespecialiseerde aannemers die kunstgrotten bouwden. Bij sommige oudere exemplaren ontstonden verhalen over kluizenaars die ze zouden gebouwd en er in gewoond hebben. Goed bekend bij ons, en vooral indrukwekkend, is de massieve rotspartij die als parkversiering en doorgang fungeert in het Gentse Citadelpark.

Onze Lourdesgrottenbestand is minstens gedeeltelijk gebaseerd op die traditie (en bouwtechniek!). Ook deze constructies werden in parken en hovingen gerealiseerd ter verpozing, maar dan wel bij voorkeur in een heel erg 19<sup>de</sup>-eeuwse devote gedaante.



Afb. 1. Steen met jaartal 1785 ingewerkt in de oksel van de grotingang.

## De 18<sup>de</sup> eeuwse grot in Maalte bij Gent

Ook in onze streken gaat het fenomeen grot - kunstmatige grot wel te verstaan - verder terug in de tijd dan de laatste decennia van de 19<sup>de</sup> eeuw en de eerste helft van de 20<sup>ste</sup>, de glorie tijd van de Lourdesgrotten. In dit artikel beschrijven we een op zijn minst ongewoon exemplaar: een 18<sup>de</sup>-eeuws bouwsel met een vloer geplaveid met allemaal vrijwel identieke runderbotten. De grot die hier aan bod komt, is te vinden in het gedecimeerde en zwaar gehavende park (ex-kasteelpark) van de kliniek Maria Middelaes in Gent aan de grens met Sint-Denijs-Westrem in het gehucht Maalte<sup>4</sup>.

Hoewel er, zoals we zullen zien, misschien een cultuselement verbonden is aan de Maaltegrot, ontstond ze niet in die traditie. De constructie uit silex, Balegemse kalkzandsteen en steenpuin hoort wat bouw en materialen thuis bij de 'follies' in landschapsparken.

In onze streken zijn 18<sup>de</sup>-eeuwse exemplaren beslist zeldzaam. Hoewel het bouwsel een datumsteen *Anno 1785* draagt (afb. 1), was de echte, veel vroegere datering niet gekend en de betekenis van de beenderen bleef duister. Het werd immers aanzien als een van de vele Lourdesgrotten<sup>5</sup>. Uitwendig werd de constructie in latere tijden inderdaad opgetooid als een Onze-Lieve-Vrouwgrot en oppervlakkig lijkt ze op de honderden Lourdesgrotten in onze contreien (afb. 2).

15

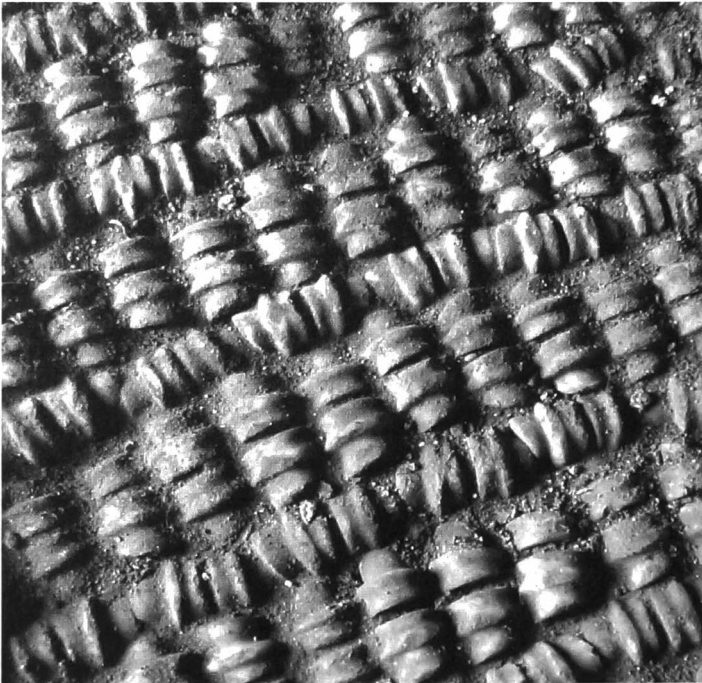


Afb. 2. Buitenzicht van de grot, anno 2012.

## Geplaveid met beenderen: fantastically paved with ... bones (1817)

De grot is niet enkel uitzonderlijk voor onze streken vanwege zijn vroege datering, ze herbergt ook nog iets beslist ongewoons: de vloer helemaal opgebouwd uit allemaal identieke en in identieke stand geplaatste beenderen (afb. 3 en 4). Vanaf de ingang tot helemaal achterin bestaat de vloer uit runderbeenderen, ingelegd volgens een klein vierkant (aan de ingang) en een groter rond patroon (in de grot zelf). Een paar andere, veel grotere beenderen zijn verwerkt of in steen weergegeven in de wanden en het plafond.

Dat de beendervloer van de grot in het ziekenhuispark inderdaad oud is, wordt bevestigd door een onverdachte en deskundige bron: een verslag van de studiereis in 1817, in de nadagen van Waterloo, ondernomen doorheen de Lage Landen. Het werd opgesteld door drie Schotse amateur - botanisten en agronomen, klaarblijkelijk ook anatomisch geschoold. De heren waren speciaal geïnteresseerd in tuinen en sier-teelt, van bloemen tot bomen. Ze selecteerden voor hun onderzoek, na zorgvuldige navraag, enkele prestigieuze hovingen in het Gentse, en zo kwamen ze terecht op het buitengoed van de textielnegotiant en bankier de Meulemeester - van Aken in Maalte<sup>6</sup>. Vanaf hier volgen we hun verslag.



Afb. 3. Detail van de vloer van de 'beendergrot' van Maalte (ingang). De condylen (knokkels) zitten aan het oppervlak. De benen zelf zitten in de grond.

'In het bos van deze villa (de Meulemeester) was er een slingerend tuinpad van circa 300 voet (100 meter) lang, overdekt met haagbeuk die langs een gewelfd latwerk werd geleid. Dit pad leidde naar een kunstmatige grot die op fantastische wijze geplaveid was met middenvoetbeentjes van schapen (*fantastically paved with metatarsal bones of sheep*). Daarna bereikten we het zogenaamde theater van Pan. Dit 'theater' werd volledig gevormd met haagbeuken en struiken die door snoeien de vorm van een podium hadden en volledig uitgerust waren met scènes langs zij, vooraan en opzij boxen en een parterre. Na een bezoek aan dit extravagante hoogtepunt van tuinbouw in de Lage Landen, keerden we terug naar het huis langs een laan afgezet met Oosterse platanen, de mooiste die we ooit zagen'<sup>7</sup>.



Afb. 4. Gedeelte van de vloer binnenin de grot.

Maar houden we ons bij de grot en de beenderen. Opvallend in de vloer zijn de zeer regelmatige, naar boven toe geplaatste, mooi afgeronde gewrichtsvlakken van de botten. Ze zijn op identieke wijze gerangschikt met de scharniervormige gewrichtsvlakken, condylen genoemd (uit het Griekse kondylos, knokkel), naar boven toe geplaatst aan het vloeroppervlak. We mogen aannemen dat de in de grotvloer zichtbare beenderoppervlakken, de condylen, slechts een klein deel vormen van het vrij lange bot dat aan de voorpoot metacarpus heet en aan de achterpoot metatarsus. De vloer is dus opgebouwd uit beenderen die vermoedelijk vrij diep (tot 30 cm. in het geval ze ondergronds intact gelaten werden) in de bodem steken, dicht opeengepakt, het ene bot tegen het andere. Alles samen moet dit een behoorlijk zware beendermassa vormen, stevig ingebed in de bodem.

De condylen zijn onderdelen van gewrichten, die wij (helemaal verkeerd) knieën noemen bij dieren als schapen en runderen, zogenaamde 'teengangers', die 'op hun tenen lopen'. Dergelijke condylen zijn analoog aan de knokkels van de mensenhand en ook aan de vergelijkbare gewrichtsvlakken in de mensenvoet waarop de tenen scharnieren<sup>8</sup>. Ze horen bij resp. de middenhandbeenderen en de middenvoetbeenderen. Mensen hebben vier metatarsi (tussenhandbeentjes) die samen de handpalm vormen en bovendien nog een duim met eveneens een metacarpaal onderdeel. De vijf metatarsi (tussenvoetbeenderen) vormen het grootste deel van de mensenvoet. Bij herkauwers, zoals schapen en runderen, bleven in de loop van de evolutie aan elk lidmaat slechts twee van de oorspronkelijk vijf dergelijke beenderen behouden die bovendien nog helemaal samensmolten. Bij teengangers zoals herkauwers en paarden is het in groep kunnen vluchten, het snel lopen, een belangrijke overlevingsstrategie. Vandaar ...

### **Beendervloer als 'folly'**

Volgens de locale traditie zou de grot gebouwd zijn door een kluizenaar die in de grot verblijf hield. Een schouw aangebracht in de wand en een uitsparing gelijkend op een alkoof, zouden in die richting wijzen. Ook dat verhaaltje is iets wat wel meer in verband gebracht wordt met nepgrotten. De man zou zich in Maalte vooral gevoed hebben met vlees en om onnaspeurbare redenen zou hij met de beenderresten de grond geplaveid hebben. Hoogst zonderling en onwaarschijnlijk vanwege de massale hoeveelheid identieke botten.



De vloerconstellatie van de Maaltegrot is extravagant en past helemaal in de wereld van de folly. Zoiets bizar werd klaarblijkelijk wel gemaakt door de opdrachtgevers, ondanks het feit dat een dergelijke vloer wellicht niet gemakkelijk te verwezenlijken was. Een exemplaar zoals dat van Maalte bevat immers een massa beenderen, allen gelijkaardig, beenderen die anders gebruikt werden voor de fabricatie van het waardevolle beenderas en beendervet. Volgens een ruwe schatting zijn de beenderen op Maalte afkomstig van ettelijke honderden volwassen runderen<sup>9</sup>.

Wellicht mogen we verwijzen naar Engeland - weeral - waar, vooral in de 18<sup>de</sup> eeuw een zekere mode van 'knuckle bone floors' floreerde. Niet zozeer grotten, als wel diverse andere gebouwtjes werden er van voorzien. Maar de traditie is ouder. Een spectaculaire, zeer recente vondst (juni 2012) betreft een 'knuckle bone floor', opgebouwd uit beenderen van schapen in het houten 'Curtain Theatre' waarin Shakespeare onder andere zijn Romeo and Juliet creëerde in East London. De vloer zou dateren uit die tijd of kort er na<sup>10</sup>.

### **Schapen- of runderbotten? Een cryptische zaak**

19

Als we ter bevestiging van de datumsteen mogen veronderstellen dat grot en beendervloer tot stand kwamen samen met de parkaanleg, dan wijst de ten tijde van het Schotse bezoek al indrukwekkende begroeiing van het park er op dat het bouwsel inderdaad uit de 18<sup>de</sup> eeuw dateert. Zonderling is wel dat de Schotten de botten voor schapenbeenderen hielden, terwijl de vloer anno 2012 uit runderbotten opgebouwd is<sup>11</sup>. De vorm van de condylen die we aan de vloeroppervlakte zien, is nagenoeg identiek bij deze twee vrij verwante diersoorten, maar het verschil in grootte tussen schapen- en runderbeenderen is aanzienlijk. Of hadden de bezoekers het bij het rechte eind en was de vloer een onbekend aantal jaren na 1817 aan heraanleg toe en werden de schapenbeentjes vervangen door identiek uitziende, maar veel grotere en stevigere runderbeenderen? Datering van botfragmenten jonger dan 1600 is jammer genoeg niet mogelijk.

Ten tijde van de (vermoedelijke) constructie in 1785 was het kasteeltje als buitengoed eigendom van de familie Maelcamp d' Opstaele. Hoe kwamen deze weggestelde lieden er toe de grot te bouwen en de beendervloer aan te brengen? Hoe is het ontstaan van dit raadselachtige monumentje te verklaren? Waarom zijn alle beenderen in de

grotvloer identiek: enkel metatarsi of metacarpi? Waarom werden ze allemaal met de condylen naar boven geplaatst?



20

Afb. 5. Runderbeen (Museum Morfologie, Faculteit Diergeneeskunde, Ugent, Merelbeke) boven op de beendervloer. Hedendaagse runderen zijn groter en zwaarder dan die uit vorige eeuwen.

Mochten het ooit effectief schapenbeenderen geweest zijn, dan kon er gedacht worden aan een mogelijk verband met het zogenaamde 'mirakel van het Putje' dat in 1686 vlakbij zou gebeurd zijn en dat in Maalte een populair bedevaartsoord deed ontstaan. Schapen 'knielend' (op de condylen van hun metacarpi !) in aanbidding voor heilige hosties en gestolen kerkzilver lieten er booswichten ontmaskeren die hun buit in een veedrenkpoel ('put') verstopt hadden<sup>12</sup>. Een referentie naar dat verhaal, is een mogelijke hypothese. Maar - klein hinderlijk detail - het zijn wel degelijk runderbotten! Het feit dat de vloer opgebouwd uit allemaal identieke metacarpale en metatarsale beenderen, met de condylen naar boven gericht, is daarvoor geen stevig argument.

De werkelijke achterliggende reden is waarschijnlijk veel prozaïscher: een dergelijke configuratie is gewoon de mooiste. Andere beenderuiteinden van runderen zijn erg onregelmatig. De bewaard gebleven Engelse exemplaren zijn trouwens overwegend eveneens uit dat type beenderen opgebouwd, al zijn er ook die uit een mengeling bestaan

van diverse beenderen, en zelfs paardentanden. Vandaar dus de historische naam in Engeland, 'knuckle bone floor': knokkelbeenvloer.

### **Memento mori: gedenk dat gij zult sterven ... maar met runderkne- kels**

De oude grot in het kasteelpark werd met enkele minimale ingrepen omgevormd tot Lourdesgrot. Wanneer dit gebeurde, weten we niet. Het kan ten vroegste in de late 19<sup>de</sup> eeuw geweest zijn. Misschien nog vroeger, maar zeker niet al in de 18<sup>de</sup> eeuw bij de originele constructie, werden twee steenplaten aangebracht links en rechts van de ingang met een (vermoedelijk oorspronkelijke) Franse tekst en een Nederlandse (vermoedelijke) vertaling:

Passant, pense en passant,

Que passant tu passes,  
tes pas sont compasses.

Pas à pas tu trépasses

les abats les appats

sont les pas de ton trépas

Vorbijganger,

denkt bij uw voorbijgaan

dat al voorbijgaande

uw stappen zijn geteld.

Stap na stap nadert de dood,

het genot, het plezier

zijn de stappen van uw dood.

In het Nederlands gaat de stampende 'a' klankcadens verloren, maar de boodschap is even duidelijk. Gedenk, o mens, dat gij sterven zult: memento mori, met daarbij nog een strenge moraliserende boodschap. De beendergrot op Maalte lijkt daarmee de functie te vervullen van de kunstig opgebouwde knekelmonumenten in Zuid-Europa.

Alleen: het kan niet kloppen. Weerom zitten we daar immers met dat hinderlijke detail: in onze grot gaat het wel degelijk om runderknoken! Overigens is het ondenkbaar dat mensenbeenderen buiten een kerkhofomgeving zouden geëxposeerd zijn.

Maar hoe dan ook, met gedenkteksten en de referentie naar Lourdes kreeg het beendermonumentje, waarvan de betekenis (indien er al een was - denk aan de schapenbeenderen die van runderen blijken te zijn) iedereen ontging, toch nog een zinvolle invulling. Zeker niet ongepast in een site waarin menselijk lijden, ondanks alle medische hoogstandjes, nog steeds centraal staat. Nood zoekt troost. De 'recyclage' van de 18<sup>de</sup>-eeuwse folly tot Lourdesgrot betekende trouwens de redding voor bouwsel en vloer!

## Slot

De grot bleef als bij wonder gespaard van vernieling als gevolg van de grootschalige bouwactiviteiten voor de alsmaar uitbreidende kliniek. Het kleine monumentje wordt tot op heden verzorgd door de ter plaatse verblijvende zusters cisterciëncrinnen. Een hekwerk schermt de ingang af tegen vandalisme.

Zoals hierboven al aangehaald, is het park nog slechts de schaduw van wat het ooit was. Het 'extravagante hoogtepunt van tuinbouw in de Nederlanden' is verdwenen. De 'villa' werd in 1913 vervangen door het kasteel Le Bois Dormant van de textielindustriële Fernand Hanus (in essentie het voorgebouw van de huidige kliniek. Aan het einde van dit verhaal gekomen, moeten we de grot van Maalte - zeer toepasselijk - als cryptisch, als duister, omschrijven.

## Dankbetuiging

Dank aan Tuur De Decker, die het spoor van de 'beendergrot' aangaf, aan Anton Eryvynck die een rijke variatie aan Engelse knuckle bone floors vond, aan zuster Lutgart van de kloostergemeenschap ter plaatse, die ons de lokale traditie mededeelde, aan Marjan Doom en de collega's van de vakgroep Morfologie van de Huisdieren, Ugent, Faculteit Diergeneeskunde, Merelbeke die de beenderen nader identificeerden, aan Bea Baillieul, Dienst Monumentenzorg - Stad Gent die de bouwgeschiedenis van het kasteel mededeelde, en aan Mark Adriaen, Luc

Denorme, Marianne Devoghele, Jos Tavernier, Gert Defever en Chris Puttevils die ons op diverse wijzen hielpen.



Afb. 6. Voorstelling (verzameling Mark Adriaen) van het 'mirakel van het Putje' met herdertje en schaapjes 'knielend' voor een kelk met hostie en barok gevel van de Putkapel in de typische stijl van Jeanne Hebbelynck - Dutry (1890 - 1959).

## Noten

- 1 Een internetgrotinventaris is beschikbaar. Ook de in dit artikel speciaal beschreven grot in Gent – Kliniek Maria Middelaes is daarin met foto's en tekst opgenomen. Er wordt echter in de versie anno 2012 met geen woord gerept over de beendervloer en evenmin over de datering van de grot, veel vroeger dan de gebruikelijke Lourdesgrotten.
- 2 Zie o.m. Saintyves, P., *Les grottes dans les cultes magico - religieux et dans la symbolique primitive*, Parijs, 1918, pp. 37-259. Delphi is ietwat atypisch omdat daar ook (hallucinogene?) dampen uit een grotspleet opstegen, inspiratiebron voor het beruchte orakel.
- 3 Er zijn meerdere heilige Kristina's die lokaal vereerd worden. Onder meer in Brustem bij Sint-Truiden. De Kristina van Dikkelvenne is buiten de streek niet gekend.
- 4 Te bereiken via de Poolse Winglaan: de Maaltebeek oversteken, onderdoor de parkingconstructie tot net voorbij de parking wandelen.
- 5 Foto van de beendervloer aan de grotingang in Van Den Borre, P., Van kasteel Hanus "Le bois dormant" tot AZ Maria Middelaes. In: *Jaarboek Heemkring Scheldelveld*, deel 33, 2004, p. 141-142. Met teksten van de inscripties, beschrijving van de kunstwerkjes in de grot (O.L.Vrouw van Banneux en de 'De zeven smarten van

Maria'), vermelding van de vloer als bestaande uit kniegewrichten van schapen en uitleg volgens de plaatselijke traditie: 'De beenderen werden verzameld door een schaapherder die als kluizenaar op het kasteeldomein woonde en er schapen hoedde'. Mark Adriaen vestigde in een informatieblad van het AZ Maria Middeles de aandacht op de datumsteen anno 1785, en de memento mori teksten maar de verspreiding daarvan bleef uiteraard beperkt.

- 6 Coppejans-Desmedt, H., *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de 18de eeuw*, Brussel, 1952, p. 44 en 196.
- 7 De tekst werd vertaald door Kristel Wautier en betreft een fragment uit het *Journal of a horticultural tour through some parts of Flanders, Holland and the north of France*. Edinburgh, 1823. De originele tekst is te vinden bij Google books. Een uitvoerig geannoteerde vertaling van het tekstgedeelte handelend over de regio Gent bij Wautier, K., Schotten op stap in Gent. In: *Jaarboek 2009 van de Oost-Oudburg*, Gent, 2009, p. 168.
- 8 De zichtbare gedeelten van de beenderen in de grot zijn in het anatomische jargon als volgt te omschrijven: distale condylen van het os (been) metacarpale/metatarsale III-IV. De gewrichtsvlakken die articuleren met de proximale falangen (vinger- of teenkootjes dichtst bij het gewricht) van de beide steuntenen staan goed zichtbaar naar boven toe ingeplant in de grotbodem. Ter verduidelijking: carpus is pols; het homologe gewricht aan de achterbenen heet tarsus (enkel). Bij schapen en runderen zijn enkel de middelste tenen (of vingers), genummerd III en IV, goed ontwikkeld. Men noemt ze steuntenen.
- 9 Alleen al de kleine ingangspartij bevat zo'n 200 botten, wijzend op ca. 50 runderen.
- 10 <http://www.guardian.co.uk/culture/2012/jun/06/shakespeare-curtain-theatre-shoreditch-east-london>
- 11 De Schotse bezoekers hadden het over metatarsal bones (die bij de achterpoot horen) in plaats van over metacarpal bones (die bij de 'knielende' voorpoot horen), maar het onderscheid tussen die twee types is niet zo gemakkelijk te maken.
- 12 Devriese, L., Tradities overleven onopgemerkt. Deel 1. Bedevaarten van toen - Muziekfestivals van nu. Op de schoot van het meysken in het korenveld (1796) - one night stand met een 'tentsletje' (2010). In: *Van Mensen & Dingen*, jg. 9, 2011 nr. 1-2, p. 61-71. Het 'knielen' van schapen is een typisch symptoom van 'rotkreupel', een ernstige en destijds veel voorkomende schapenziekte. Bedevaartspecialist Van Heurck **vermelde** het in aanbidding staan of zitten van nog andere diersoorten als soortgelijke 'mirakels' in het **volksgeloof**, die overigens door de Kerk niet erkend werden (Van Heurck, E., *Les drapelets de pélerinage en Belgique et les pays voisins*, Antwerpen, 1922, p. 397).